

ประชาธิปไตยโดยพิธีกรรม : วิถีชีวิต

: ดร. กรรณ มธุลาภรังสรรค์

ความนำ

นักรัฐศาสตร์กล่าวกันว่า การปกครองแบบประชาธิปไตยไม่ใช่เป็นการปกครองที่ดีที่สุด แต่เป็นระบบการปกครองที่เลวร้ายที่สุด เพราะเป็นระบบการปกครองที่ยืดเยื้อคนส่วนใหญ่เป็นฐานในการดำเนินการในระบบ โดยการยืดเยื้อของคนส่วนใหญ่ คนส่วนมากของประเทศนั้น จะมีระบบตัวแทน มีการเลือกแทน ซึ่งอาจมีรูปแบบ วิธีการเลือกตัวแทนที่ต่างกันไป แล้วแต่ละประเทศ ทั้งนี้จะต้องให้ยึดโยงกับคนส่วนใหญ่ของประเทศ รับฟังคนส่วนใหญ่ของประเทศ ระบบ กลไกการรับฟังความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ มีระบบและกลไกใดในการที่นำเอาความคิดเห็น นำเอาความต้องการของคนส่วนใหญ่มาสู่การปฏิบัติให้ได้

ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองหรือการปกครองที่เป็นอุดมคติและปรัชญาในการดำรงชีวิตร่วมกันของมนุษย์และในฐานะที่เป็นวิถีชีวิต ประชาธิปไตยที่ใช้อยู่ในหลายประเทศทุกวันนี้ เป็นประชาธิปไตยโดยอ้อม (Indirect Democracy) ซึ่งเป็นการปกครองโดยฝ่ายทางผู้แทนของประชาชน ซึ่งเราเรียกว่าประชาธิปไตยโดยเสรีหรือเสรีประชาธิปไตย (Liberal Democracy) หรือประชาธิปไตยตะวันตก (Western Democracy)

ประชาธิปไตย : โดยพิธีกรรม

พิธีกรรม คือ ผลรวมของการกระทำ

อะไรที่ซ้ำ ๆ กันโดยมีหลักของอุดมการณ์บางอย่างกำกับอยู่เบื้องหลัง รวมถึงการทำหรือกล่าวอะไรบางอย่างซึ่งอาจไม่ได้เกิดเป็นประจำ แต่ก็ทำหรือกล่าวตามสูตรตายตัว โดยผู้กระทำหรือกล่าวอาจไม่รู้หรือสนใจจะรู้ความหมายหรือเป็นผู้ให้ความหมายเองก็ได้

การเลือกตั้งเป็นพิธีกรรมของระบอบประชาธิปไตย เป็นพิธีกรรมที่ขาดไม่ได้ด้วย เพราะพิธีกรรมเลือกตั้งถูกกำกับด้วยหลักสำคัญในอุดมการณ์ประชาธิปไตย สองอย่าง หนึ่งคือความเสมอภาค และสองคือสิทธิในการปกครองตนเอง พิธีกรรมเลือกตั้งให้สิทธิเท่าเทียมแก่ทุกคนโดยเสมอหน้า หนึ่งคนไม่ว่ารวยหรือจน ไม่ว่ามีอำนาจหรือไร้อำนาจ ย่อมมีหนึ่งเสียงเหมือนกัน พิธีกรรมเลือกตั้งจึงคอยตอกย้ำแก่ผู้ปกครองว่า หากสภาอุตสาหกรรมเดือดร้อนและโรงเรียนเรื่องค่าเงินบาทได้ ขวามขาค่น้ำ ฯลฯ ก็มีสิทธิร้องเรียนความเดือดร้อนของตนได้เท่ากัน ยิ่งกว่านั้นหากพิธีกรรมเลือกตั้งได้ทำกันสม่ำเสมอ ในที่สุดผู้ปกครองก็ต้องตอบสนองต่อคนมีอำนาจและไร้อำนาจอย่างจริงจังเท่าเทียมกันด้วย หากพิธีกรรมเลือกตั้งไม่ตอกย้ำผู้ปกครองถึงความเสมอภาค ที่สำคัญกว่าคือตอกย้ำประชาชนผู้เลือกตั้งถึงหลักความเสมอภาค พิธีกรรมเลือกตั้งยังถูกกำกับด้วยอุดมการณ์สิทธิในการปกครองตนเอง ทุกคนที่เข้าคูหาต่างรู้ ว่าผลจากการเลือกตั้งย่อมกำหนดว่าใครจะได้

การเลือกตั้งเป็นประชาธิปไตยโดยรูปแบบ ซึ่งมีการเลือกตั้งตัวแทนในการไปทำหน้าที่ โดยไม่คำนึงถึงคุณภาพของการทำหน้าที่ในฐานะของตัวแทน เลือกตั้งผ่านไปแล้วเป็นอันพอแล้ว เขาจะทำหน้าที่อย่างไรแล้วแต่ ประชาชนถือว่าได้ทำหน้าที่ของตนผ่านไป นี่อีกรูปแบบยึดพิธีกรรมในการเลือกตั้ง มีรูปแบบการเลือกตั้งแบ่งเขต เรียงเบอร์ พวงใหญ่ พวงเล็ก แบบสภาล่าง สภานบน หรือที่สภาผู้แทนราษฎร และวุฒิสภา และสภาร่วมเรียกว่า รัฐสภา ซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายตามแต่ละประเทศนั้น ๆ จะเลือก

การเลือกตั้งนั้นอาจเป็นเพียงรูปแบบประชาธิปไตยโดยพิธีกรรม เมื่อการเลือกตั้งผ่านไปแล้วเป็นอันจบกัน มีการเลือกตั้งก็ถือว่าเป็นประชาธิปไตยแล้ว มีการเลือกตั้งแล้วมีตัวแทนในการทำหน้าที่แล้ว แต่ไม่คำนึงถึงคุณภาพของการเลือกตั้ง ไม่คำนึงถึงคุณภาพของการเลือกตั้ง คุณภาพสิทธิ์และคุณภาพของการใช้สิทธิ์

ประชาธิปไตย : โดยวิถีชีวิต

การปกครองระบอบประชาธิปไตยถ้าจะมีเพียงอุดมการณ์ อุดมคติหรือรูปแบบทางการเมืองการปกครองเท่านั้น การปกครองย่อมจะไม่บรรลุเป้าหมาย ถ้าขาดองค์ประกอบของประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตอันหมายถึง ประชาธิปไตยที่คนในชาติทั้งชาติจะต้องประพฤติปฏิบัติให้เป็นนิสัยในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะอยู่ในบ้าน อยู่ในสถานศึกษา อยู่ในหน่วยงานหรืออยู่ในกลุ่มเพื่อนจะต้องยึดหลักหรือใช้หลักของประชาธิปไตยเท่านั้น ปฏิบัติต่อบุคคลอื่น ประชาธิปไตยจึงจะเกิดขึ้นในบ้านในเมืองได้อย่างสมบูรณ์ และการที่บุคคลในชาติมีคุณลักษณะเป็นประชาธิปไตยทั้งด้านจิตใจ ทัศนคติ ค่านิยม

ความเชื่อ บุคลิกภาพและวิถีชีวิตอย่างนี้ เรียกว่า “วัฒนธรรมทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย” เป็นวิถีชีวิตที่บุคคลอาจจะใช้ชีวิตร่วมกันได้อย่างมีเหตุผล และอย่างยุติธรรม วิถีชีวิตในระบอบประชาธิปไตยนั้นเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ในประเทศที่ประชาธิปไตยได้หยั่งรากไว้อย่างมั่นคง

การปลูกฝังให้เกิดในวิถีชีวิต การปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันโดยใช้หลักประชาธิปไตย ทั้งหลักสิทธิเสรีภาพ หลักเหตุผล หลักความเสมอภาค หลักการยึดถือเสียงข้างมาก และหลักภราดรภาพ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในการดำเนินชีวิตทุกขณะจิต อย่างเป็นธรรมชาติ จึงจะสามารถหล่อหลอมกลมเกลียวให้ผู้เรียนมีจิตวิญญาณของความเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ตามหลักการศึกษาเพื่อชีวิต และสังคม การจัดการศึกษามุ่งเน้นเพียงเพื่อให้ผู้เรียนได้ศึกษาหาความรู้เพื่อเตรียมการสำหรับนำไปใช้ในชีวิตอนาคตและมุ่งหวังให้ผู้เรียนได้ดำเนินชีวิตจริงไปพร้อมกับการเรียนด้วย เพราะความรู้ที่เรียนในปัจจุบัน กับอีก ๑๐ หรือ ๒๐ ปีข้างหน้า จะยังคงทันสมัยใช้ได้เหมือนเดิมหรือไม่

ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของสถาบันการศึกษา ในการสร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ผู้เรียนโดยให้ผู้เรียนได้เรียนรู้และฝึกปฏิบัติจริงโดยการปลูกฝัง วัฒนธรรมทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย ให้อยู่ในวิถีชีวิตในปัจจุบัน โดยการสร้างเสริม ประชาธิปไตยให้ผู้เรียน

แนวทางการสร้างเสริม

การสร้างเสริมประชาธิปไตยในวิถีชีวิตให้เกิดขึ้น ควรกระทำพร้อมกันทุกจุด คือ

๑. การจัดองค์กรบริหารให้มีลักษณะเป็น

ประชาธิปไตย แม้ผู้บริหารสถาบันการศึกษาจะมีอำนาจสั่งการตามที่กฎหมายกำหนดไว้ในฐานะเป็นผู้บังคับบัญชาก็ตาม แต่ก็ควรใช้บทบาทในฐานะผู้จัดการและร่วมงานที่เปิดโอกาสและคอยกระตุ้นให้บุคลากรได้ร่วมคิดร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหาและร่วมรับผิดชอบด้วยการจัดองค์กรก็ควรมีลักษณะที่ยืดหยุ่นกระจายงาน มอบหมายงานให้บุคลากรได้ทำงานตามความรู้ความสามารถทั้งในรูปคณะกรรมการ คณะทำงาน หรือกลุ่ม เป็นต้น

๒. การจัดการเรียนการสอนที่ส่งเสริมประชาธิปไตย หลักสูตรทุกฉบับก็กำหนดจุดมุ่งหมายหลักการและโครงสร้างที่มีลักษณะเป็นประชาธิปไตยอยู่แล้วเพียงแต่ใช้ศิลปะในการบริหารหลักสูตรโดยแปลงหลักสูตรแต่ละรายวิชาไปสู่การสอนให้บรรลุผลก็จะส่งเสริมประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นได้ โดยมีได้มุ่งแต่สอนเนื้อหาความรู้อย่างเดียว แต่พยายามจัดกิจกรรมโดยยึดผู้เรียนเป็นหัวใจของการจัดการศึกษาและสอนโดยใช้ กระบวนการ ที่เหมาะสมตามหลักสูตรมุ่งหวังอย่างจริงจัง โดยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และการแก้ปัญหาด้วยกระบวนการสร้างความตระหนัก วิเคราะห์ทางเลือก กำหนดทางเลือก เลือกทางเลือกที่เหมาะสม ลงมือปฏิบัติประเมินผลการปฏิบัติ ปรับปรุงและปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ก็จะทำให้ผู้เรียนเกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์ แก้ปัญหาอย่างมีเหตุผล

๓. การจัด กิจกรรม เพื่อ ส่ง เสริม ประชาธิปไตย กิจกรรมที่ส่งเสริมประชาธิปไตยมีมากมายหลายกิจกรรม ทั้งกิจกรรมตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการกิจกรรมคณะกรรมการผู้เรียน กิจกรรมวันสำคัญ และกิจกรรมพิเศษต่าง ๆ กิจกรรมที่ส่งเสริมประชาธิปไตยที่เห็น

เด่นชัดและอยากเสนอแนะให้ดำเนินการอย่างจริงจัง คือกิจกรรมส่งเสริมให้ผู้เรียนประกอบอาชีพอิสระเพื่อการมีรายได้ระหว่างเรียนของผู้เรียน โดยให้ผู้เรียนได้รวมกลุ่มทำโครงการและดำเนินงานจนครบกระบวนการ นำความรู้จากวิชาต่าง ๆ มาบูรณาการใช้ในการทำกิจกรรมอย่างกลมกลืน กิจกรรมดังกล่าว นอกจากจะทำให้ผู้เรียนเกิดคุณลักษณะที่เป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริงแล้ว ยังเป็นการปลูกฝังให้ผู้เรียนเห็นช่องทางในการประกอบอาชีพ อันเป็นการเสริมสร้างเยาวชนให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าต่อชาติบ้านเมืองทางหนึ่งด้วย

๔. การจัดบรรยากาศ และสภาพแวดล้อมที่เป็นประชาธิปไตย บรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่สะอาด สดชื่น ร่มรื่น สวยงามที่เกิดจากการร่วมมือร่วมใจกันจัดสร้างขึ้นโดยผู้เรียน ครู อาจารย์ และบุคลากรที่เกี่ยวข้องในมหาวิทยาลัยจะเป็นครูที่พูดไม่ได้ที่มีอิทธิพลต่อการเสริมสร้างความรู้สึกนึกคิดและจิตใจที่เป็นประชาธิปไตยแก่บุคลากรในมหาวิทยาลัยได้เป็นอย่างดี

หากสามารถสร้างเสริมประชาธิปไตยให้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน ต่อเนื่องและจริงจังก็อาจจะทำให้ผู้เรียน ครู อาจารย์ และบุคลากรที่เกี่ยวข้องได้สัมผัสบรรยากาศประชาธิปไตยในวิถีชีวิตและติดตราตรึงใจ เป็นนิสัยที่ถาวรเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่ายิ่งในสังคมประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข

ประชาธิปไตยในองค์กร

ความเป็นวิถีชีวิตของประชาธิปไตย เพราะประชาธิปไตยที่แท้จริงต้องเกิดจากความสำนึกแห่งตน ที่ก่อให้เกิดคุณลักษณะเป็น

คนเปิดใจยอมรับในความแตกต่างทางความคิด ความแตกต่างในด้านความสามารถ ความแตกต่างในด้านความสนใจ ความต้องการ และความแตกต่างในความจำเป็น แตกต่างในความต้องการ ในอารมณ์ความรู้สึกที่แตกต่างแม้จะเผชิญเหตุการณ์ ในปรากฏการณ์ลักษณะที่คล้ายกัน หรือเหมือนกัน ความเข้าใจธรรมชาติของคน ในความแตกต่างหลาย เห็นความแตกต่างหลากหลาย เป็นความสวยงาม ความสมดุล ความเป็นธรรมชาติ ประชาธิปไตย เกิดจากความสำนึกที่เข้าใจธรรมชาติ ความสมดุล คือ ความหลากหลาย แล้วอยู่กับความแตกต่างหลากหลายนั้นได้อยู่มีความสุขการยอมรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่างได้ ยอมรับในพฤติกรรมที่แตกต่างได้ สำนึกความเป็นประชาธิปไตย คือมองความหลากหลาย ความไม่เท่าเทียม เห็นความต้องการที่แตกต่างว่าเป็นธรรมชาติ ว่าเป็นความสมดุล เห็นเป็นความสวยงาม ยอมรับได้ ใช้ความแตกต่างหลากหลายมาประสานเสริมให้เกิดความเป็นหนึ่งเดียว ในองค์กรผู้บริหาร จะทำหน้าที่หลอมรวมความแตกต่างมาประสานเสริม เพิ่มศักยภาพให้กับบุคลากร ให้กับองค์กรนั้น คือ

๑. เคารพเหตุผลมากกว่าบุคคล โดยไม่ศรัทธาบุคคลได้ถึงขั้นปฐนียบุคคล (แต่ก็ต้องกตัญญูต่อญาติผู้ใหญ่และผู้มีพระคุณ) จะต้องไม่เคร่งครัดเรื่องระเบียบอาวุโส (แต่ก็ต้องให้ความเคารพผู้อาวุโส) ประชาธิปไตยจะดำเนินไปได้ด้วยดีก็ต่อเมื่อมีการรับฟังความคิดเห็นของทุกฝ่าย เพื่อค้นหาเหตุผลและความถูกต้องที่แท้จริง เพราะเหตุผลเท่านั้นที่จะจรรโลงให้ประชาธิปไตยดำเนินไปได้ และประชาธิปไตยเชื่อว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผล

๒. รู้จักการประนีประนอม คือ ยอมรับ การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธี ไม่นิยมความรุนแรง ต้องรู้จักยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ไม่ยึดมั่นหรือตั้งต้นแต่ความคิดเห็นของตนเองโดยไม่ยอมผ่อนปรนแก้ไข และต้องยอมเปลี่ยนแปลงแก้ไขความคิดเห็นของตนเอง เมื่อผู้อื่นมีความคิดเห็นที่ดีกว่า ประชาธิปไตย โดยพื้นฐานไม่ปรารถนาให้มีการใช้กำลังและการล้มล้างด้วยวิธีการรุนแรง เพราะถ้ามีการใช้กำลังและความรุนแรงแล้ว ก็แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ไม่มีหรือไม่ให้เหตุผล ซึ่งก็ขัดกับหลักความเชื่อขั้นมูลฐานของประชาธิปไตยที่ถือว่ามนุษย์มีเหตุผล

๓. มีระเบียบวินัย คือ ต้องปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ และช่วยทำให้กฎหมายของบ้านเมืองมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยไม่ยอมให้ผู้ใดมาละเมิดตามอำเภอใจ แต่ถ้ามีความรู้สึกว่าการกฎหมายที่ใช้อยู่ไม่เป็นธรรม ก็ต้องหาทางเรียกร้องให้มีการแก้ไขกฎหมายนั้น มิใช่ฝ่ายผิดหรือไม่ยอมรับ การใช้เสรีภาพเกินขอบเขตจนละเมิดหรือก้าวล่วงในสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น ย่อมทำให้เกิดความไม่สงบขึ้นในสังคม เพราะสังคมที่ไม่มีการจำกัดในเรื่องสิทธิเสรีภาพเลยนั้น หาใช่สังคมประชาธิปไตยไม่ แต่เป็นสังคมอนาธิปไตยที่เปรียบเสมือนไม่มีรัฐบาล ไม่มีกฎหมาย ไร้ระเบียบวินัยทางสังคมโดยสิ้นเชิง

๔. มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งเกิดขึ้นจากความรู้สึกของคนในสังคมว่า ตนเป็นเจ้าของประเทศ และประเทศเป็นของคนทุกคน โดยสำนึกว่า การที่ตนได้รับการศึกษา สามารถทำมาหาเลี้ยงชีพและดำรงชีวิตอยู่ได้ก็เพราะสังคมอันเป็นส่วนรวมของทุกคน ดังนั้นจึงต้องมีหน้าที่ทำประโยชน์ให้เป็นการตอบแทน นอกจากนี้

ลักษณะวิถีชีวิตประชาธิปไตยยังมีอีกหลายประเด็น เช่น ต้องเป็นคนหนักแน่นไม่หุบเบา, ต้องไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ , มีทัศนคติที่ดีต่อคนอื่น, ยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น, เคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์, มีน้ำใจเป็นนักกีฬาคือรู้แพ้รู้ชนะ เป็นต้น

ประชาธิปไตยวิถีในครอบครัว

ความจริงการเป็นประชาธิปไตยที่จริงนั้นจะต้องเป็นประชาธิปไตยโดยวิถี เป็นประชาธิปไตยโดยจิตสำนึก เกิดจากมโนสำนึก เป็นประชาธิปไตยโดยวิถี หมายถึงมีมโนสำนึกที่รับฟังความเห็นที่ตรงและต่างกัน ยอมรับในความแตกต่าง หลากหลายของคนในสังคม ยอมรับว่าในสังคมมีความแตกต่างหลากหลาย

ครอบครัวประกอบด้วยบุคคลหลัก ๆ คือ บิดามารดาและบุตรธิดา การที่ครอบครัวจะมีความสุข สมาชิกภายในครอบครัวต้องปฏิบัติตนเป็นสมาชิกที่ทำดีต่อกัน คือ บิดามารดาควรปฏิบัติต่อบุตรโดยเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนให้ทำสิ่งที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรมไม่ให้ประพฤติดุร้ายเสียให้เล่าเรียน สอนมารยาทที่พึงงามในสังคม ไม่ลงโทษโดยใช้ความรุนแรง ในขณะที่เดียวกันบุตรพึงปฏิบัติต่อบิดามารดาโดย มีความกตัญญู กตเวทิต์เลี้ยงดูบิดามารดา ช่วยกิจการของครอบครัว ประพฤติตนเป็นคนดี เป็นต้น นอกจากนี้สามีและภรรยาควรปฏิบัติตนให้เหมาะสมต่อกัน โดยยกย่องให้เกียรติซึ่งกันและกัน เคารพและซื่อสัตย์ไม่นอกใจ รู้จักขยันใช้จ่ายอย่างประหยัด มีเหตุผลและมีความเข้าใจกัน

ในระดับครอบครัวเป็นฐานที่สำคัญของระบบประชาธิปไตย ทุกคนในครอบครัวยอมรับให้เกียรติซึ่งกันและกัน สามี ภรรยา และลูก ๆ

ยอมรับซึ่งกันและกัน รับฟังความคิดเห็นของกันและกัน ไม่ต้องไปห่วงเรื่องใครเป็นทำหน้าทำหลัง ทำซ้าย ทำขวา ใครจะนำใครทั้งนั้น ทุกคนคือเท่าของครอบครัว มีเป้าหมายคือความสุขของครอบครัว ความเข้าใจ ความไว้วางใจของภรรยา สามีและลูก มีการพูดคุยทำความเข้าใจร่วม ขับเคลื่อนครอบครัวไปด้วยกัน การที่สามีภรรยา รับฟังความเห็นที่แตกต่างกัน เห็นสิ่งเดียวกันสามีอาจชอบ ภรรยาอาจไม่ชอบ เช่นในเหตุการณ์หรือในปรากฏการณ์เดียวกัน สามีอาจมีความเห็นอีกแบบ ผู้เป็นภรรยาอาจมีความเห็นอีกแบบ เป็นเรื่องปกติ ความแตกต่างหลากหลายว่าเป็นธรรมชาติ เป็นความสวยงาม และที่สำคัญอยู่กับความต่างต่างนั้นได้อย่างมีความสุข

สุดท้ายความเป็นประชาธิปไตยโดยพิธีกรรมหรือวิถีชีวิตนั้นจำเป็นต้องมี แต่ต้องมีวิถีชีวิตที่กำหนดพิธีมิใช่โดยพิธีกำหนดวิถี กล่าวคือ โครงสร้างก็จำเป็นต้องมี แต่สาระและเนื้อหาจะมีความสำคัญมาก ซึ่งมีความสำคัญไม่ยิ่งไปกว่ากัน เพียงแต่ประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้น ต้องเกิดจากความสำนึกโดยวิถีชีวิต เป็นประชาธิปไตยโดยวิถีชีวิต ที่มีพื้นฐานจากครอบครัว ซึ่งเป็นหน่วยทางสังคมที่เล็กที่สุดที่ประกอบด้วยสามี ภรรยา ลูก ๆ จะมีกี่คนก็ตาม สมาชิกในครอบครัวทุกคน ยอมรับความคิดเห็นของกันและกัน ยอมรับในความแตกต่างหลากหลาย ไม่ทำให้ความแตกต่างหลากหลาย ไปสู่ความขัดแย้ง แต่ต้องนำเอาความแตกต่างหลากหลาย มาร้อยเรียงประสานเสริมให้เป็นหนึ่งเดียว สมาชิกในครอบครัว ทุก ๆ คน ยอมรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่างกัน และอยู่กับความต่างต่างนั้นได้อย่างมีความสุข ไม่มีใครเป็นศูนย์กลาง ไม่มีใคร

เป็นข้างทำหน้า ทำหลัง เพราะโดยความเป็นจริงตามธรรมชาติ การก้าวเท้าก็เปลี่ยนกันก้าวก่อนก้าวหลังอยู่แล้ว พอก้าวข้างซ้ายเสร็จก็มาก้าวขวาหมุนเวียนเปลี่ยนกัน ซึ่งในครอบครัวก็ทำนองเดียวกัน ใครควรนำในเรื่องอะไร และในสถานการณ์ใดที่ควรร่วมมือกันทั้งสามีและภรรยา ตลอดทั้งลูก ๆ ร่วมมือกัน ช่วยเหลือกัน พื้นฐานประชาธิปไตยโดยวิธีที่สำคัญต้องเกิดจากครอบครัว จากชุมชน เป็นฐานสำคัญ

บรรณานุกรม

ชรินทร์ สันประเสริฐ พัฒนาการรัฐไทย กรุงเทพฯ
มหานคร:มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
๒๕๕๔

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ.
๒๕๓๐

วิทยา นภาศิริกุล, สุรพล ราชภัฏธารักษ์.
พรรคการเมืองและกลุ่มผลประโยชน์.
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยรามคำแหง. ๒๕๔๔ .

วิศิษฐ์ ทวีเศรษฐ,สุชุม นวลสกุล. **การเมือง
การปกครองไทย.** กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยรามคำแหง. ๒๕๔๔.

เรืองวิทย์ เกษสุวรรณ, รศ.ดร., **หลักรัฐศาสตร์.**
กรุงเทพมหานคร : บริษัทบพิการพิมพ์.
๒๕๔๘.

สุชุม นวลสกุล, โกศล โรจนพันธ์. **ทฤษฎีการเมือง
สมัยโบราณและสมัยกลาง.** กรุงเทพ-
มหานคร:มหาวิทยาลัยรามคำแหง,๒๕๒๐.

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx